

УДК 82.0:312.1:2

Ігор Драч(Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка)**САКРАЛЬНЕ В ТЕКСТАХ
ЯК МАРКЕР ЕЛІТАРНОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

Викладено гіпотезу про те, що використання сакрального у прозових текстах постає ознакою елітарної літератури. Доводиться, що сакральні марковані тексти, у тому числі проза з підкреслено глибоким духовним змістом, є одним із різновидів „високої” літератури, адже уявлення про священність, недоторканність та недоступність, характерні для сакральних текстів, переносяться й на інші твори, позначені сакральним.

Ключові слова: сакральне, елітарна література, простір, символ, мораль, віра, В. Домонтович, М. Хвильовий, В. Підмогильний.

Релігійне, зокрема сакральне, є не лише першоосною, а й сталим елементом усієї світової літератури та культури. Тому його дослідження завжди актуальні й невичерпні. Проблемами релігійних цінностей і сакрального в українській літературі, інтерпретацією його проявів займаються В. Антофійчук, В. Агеєва, Ю. Безхутрий, Г. Грабович, Т. Гундорова, І. Набитович, Н. Шумило та інші дослідники. У центрі їхніх зацікавлень – виявлення і встановлення місця та значення сакрального для побудови та сприйняття, інтерпретації смислів текстів. Вивіреною підходом тут є використання іманентних властивостей сакрального, які переходять у текст разом із сакральним. Одна з таких властивостей – особливий статус усього священного. Аналіз специфіки цього статусу маємо на меті здійснити у статті.

Віддзеркалення реалій релігійного життя в художньому тексті може мати різну мету. І описову, як у реалістичній літературі, і містикальну, зокрема, у романтизмі, і власне сакральну, як у мистецьких творах середньовіччя та бароко; або ж пов'язану з певним трансперсональним досвідом тощо. Перелік можна розширити, якщо аналізувати стилетвірний потенціал сакрального у певного автора. Наше завдання – окреслити один зі стильових потенціалів сакрального в художній прозі – здатність маркувати її як елітарний текст на різних рівнях його функціонування.

Щоби дати відповідь на запитання про місце сакрального в художній літературі, потрібно пам'ятати про його роль як культурного феномену, тобто самого по собі, до потрапляння в текст, який не має безпосередньої культової чи релігійної мети. Варто максимально враховувати багатотисячолітню традицію релігійності і ставлення до неї в різні епохи. Адже маємо справу з найсвятішим, із найбільш

береженим та сокровенним, незрозумілим і високим у світовій культурі. Вважаємо, що цей факт кладе певний відбиток на кожен прояв *sacrum*'у в художньому творі. Це стосується і символіки, і стилю, і жанрів, образів, тематики тощо, а також „звичайних” літературних феноменів, щодо яких допустимо говорити про набуття ознак сакрального – сакралізацію. Тому що індивідуальний чи груповий досвід, який має виняткове значення для свого носія, теж прирівнюється до релігійного. І. Набитович зазначає: „Дослідження літературної сакрології можна проводити на різних типологічних рівнях: 1) на генологічному, морфологічному; 2) на тематологічному; 3) на рівні літературних епох, течій, напрямків, стилів та ідіостилів, поетики” [2, с. 11]. Використання сакрального – відповідальний крок і для самого автора. Йому важко уникнути певної профанації священного, бо в релігійній традиції воно мислиться як ірраціональне, ірреальне, до чого неможливо торкнутися і що неможливо пізнати, водночас письменник „бере і переносить” його як щось осяжне і доступне. Сформульоване ще в античності поняття про божественність поета польська вчена Марія Яніон застосовує до періоду романтизму: „уява, як посередниця між думкою й буттям, нерідко асоціювалась із уявними ангелами-посередниками між світами – надземним і земним. У такий спосіб романтики розуміли переконання про закорінення сенсів у трансцендентному бутті” [7, с. 373].

Взаємовідношення релігії та літератури неодносторонні. Аналізуючи новітні „теологічні місця” (тобто джерела) сучасної теології, І. Набитович називає і художню літературу. Він зазначає, що „українська література ... могла б стати потужним *джерелом пошуку Істини* (тут і далі курсив наш. – І.Д.) та самовидцем рецепції віри, бути *теологічним місцем* свідчення взаємин людини і Бога” [2, с. 17]. Таке звернення теології є виявом визнання елітарності літератури, адже побутує й протилежна концепція – літератури як „змови та зла для священних текстів” [4, с. 1].

Певною мірою сакральним дійством, пов'язаним із трансперсональним досвідом, є й сам процес читання, і його результат. Відомий російський релігієзнавець Є. Торчинов наголошував, що у строгому сенсі естетична насолода є зміненим станом свідомості [9]. Доречно згадати дві інші грані читання, а саме мову написання та герменевтичну й екзегетичну традиції. Статус сакральної мови пов'язаний не лише зі священними текстами і тими, хто мав право їх читати і був здатний тлумачити (священниками та теологами). „Нерівнозначність” мов, яка великою мірою ґрунтувалася на уявленнях про їхній потенціал для передачі сакрального, священної історії, відіграла значну роль у розвитку художньої літератури в цілому. Володіння хоча мертвою, однак „освяченою” церковнослов'янською навіть наприкінці XVIII століття скеровувало творчість Г. Сковороди. Чи не цей мовний фактор спричинився до того, що загальноновизнаним (хоча на сьогодні багатократно дискутованим) початком нової української літератури є текст

принципово „низького” змісту та стилю, проте написаний простою мовою, яка виключно фактом свого існування засвідчила розрив із попередньою традицією. Виявом продовження нерівноправності мов у свідомості митців є повісті Т. Шевченка, написані російською, які саме через це стали, на жаль, лише фактом історії літератури, а потенційно могли вплинути на розвиток української прози.

Варто наголосити, що художня література не тільки постала з духовної, а завжди була з нею пов'язана. Секуляризація літератури, якої вона прагнула і якої, як і більшість культурних явищ, домоглася, стала однією з причин духовної катастрофи ХХ століття. Брак релігійного, духовного елемента в літературі початку минулого віку вже у 30–50-х рр. змінився християнським сплеском [10, с. 10] у європейській літературі. Зрозуміло, на пострадянських теренах, позначених постімперським синдромом, цей період характеризується продовженням втрати традиційної духовності з паралельним набуттям нової, зокрема через введення в художні тексти того, що називаємо новою релігійністю. Сакральне і тут, і в західному досвіді покликане відігравати роль відродження духовності та моралі чи набуття нової моралі. Ця роль настільки важлива, що навіть твори, які не можна назвати власне релігійними чи написаними на релігійну тематику, завдяки наявним у них сакралізованим елементам набувають „високого” статусу.

Як випливає з викладеного, особливості використання та значення сакрального у прозі настільки широкі, що детально проаналізувати навіть один аспект чи твори одного автора в рамках статті неможливо. Тому ми зупинимося на окремих прикладах з української прози 20–40-х рр. ХХ ст., які дозволять з'ясувати нашу позицію. Потрібно враховувати, що звернення до сакрального, зокрема як засобу творення елітарної літератури, мало різний характер у Західній і Радянській Україні, а також в „еміграційній” та „затриманій” прозі. Тут представлений широкий спектр від апологетики традиційного релігійного священного до сакралізації та естетизації профанного й навіть інфернального.

Для західноукраїнського письменства цього періоду репрезентативний феномен католицької літератури, яка дуже широко послуговувалася сакральними текстами, символами, сюжетами і відкрито претендувала на роль елітарної у прагненні формувати „надлюдину” на основах християнської моралі. За умови більшої популярності, потужності цього пласта можна було би говорити про часткову реалізацію теорії російського філософа Н. Бердяєва про необхідність створення нового середньовіччя (у сенсі статусу християнської релігії), в якому література знову стала би підпорядкованою релігії та її віддзеркаленням. Серед авторів варто вирізнити о. Василя Лімниченка, який не лише в художній, а й у публіцистичній та науковій діяльності прагнув до творення текстів непересічної вартості для формування сучасного йому суспільства. Звернення до біблійних образів, символів, істин мають у такій

літературі статус найвищого авторитету, який своєю силою „освячує” весь текст, підтверджує його вагомість і висловлені в ньому думки.

Водночас у радянській літературі сакральне, попри заперечення релігії офіційною ідеологією, відіграє не менш важливу роль. Святість колективізму, благословенність купності на протигагу індивідуалізму, егоїзму підтримувала радянська влада. Ідеалізоване моделювання стосунків у групі, де затираються неприйнятні відмінності у характерах, світоглядах окремих індивідів, типове і для релігійного, і для комуністичного світоглядів. Перефразовуючи концепцію Е. Дюркгайма та його прихильників, суспільству на шляху до певної мети обов'язково допомагає релігія. Символіка радянського дискурсу в різних проявах уже неодноразово аналізувалася вченими в ракурсі специфічної релігійної сакральності та її елітарних інтенцій. Зокрема, з останніх можна назвати дисертаційне дослідження Аліни Узунколевої [4].

Попри активний процес гуманізації сакрального, якому сприяли праці Ф. Ніцше та З. Фрейда, релігія з життя не зникла, тому можна знайти аналогії між стадією початку будівництва радянського світу і Творенням із книги Буття Біблії. Схожі відчуття народження нового світу, нового часу викликали подібні до біблійних картини в уяві митців. Саме в історії зародження і „прямування” світу в інтерпретації Біблії, на нашу думку, можна відшукати прототипи фабульних структур, які лягли в основу прози про становлення нових більшовицьких порядків. У ній відбилися уявлення про первісний хаос капіталізму, прихід „месії”, подальшу перемогу нового ладу, який повинен привести до блаженства, над старим. Автор, якщо його твір є істинним для нового порядку, ототожнюється з пророком. Згодом значна частина таких текстів переоцінена як пропаганда, проте це не змінює висновків з їх аналізу. Типовість сюжету та його популярність у читачів і письменників пояснюється просто: „неоднозначність та складність того, що відбувається, породжують розгубленість і неспокій. Звідси потреба в міфах ... що діють заспокійливо” [11, с. 327]. Сакралізація комуністичного міфу характерна для прози М. Хвильового. Протилежний означеному, але співвимірний за структурою міфосвіт будував У. Самчук, зокрема в епопеї „Ост”. Критики цього тексту акцентували на невідповідності змісту історичній правді, що ставили як докір автору-реалісту. Проте й інтенція твору, і задум письменника, особливо в контексті його концепції „великої літератури”, були спрямовані на творення значною мірою священної історії, національного міфу, який своїм змістом повинен був надихати прийдешні покоління. Першою на цьому шляху в українській історії була „Книга буття...” кирило-мефодіївських братчиків. У цьому випадку твір передбачав певну закритість, адже повинен був промовляти саме до вибраних людей. Як у радянській, так і в антирадянській ідеологічно заангажованій літературі міфологізація мала романтичний характер, проте із суттєвою

відмінністю, супроти романтизму, в зацікавленості сучасним для автора матеріалом.

Сакральне як маркер елітарної літератури особливо виразно виявляється у протиставленні сакрального та профанного просторів у тексті. Мова йде про потужну традицію вирізняти певні місця як місця одкровення, духовного росту, сповіді й очищення, інші – падіння. Сакралізацією простору послуговується В. Петров-Домонтович, підкреслюючи цим винятковість, елітарність героя „Доктора Серафікуса” Комахи. Описи бібліотечної атмосфери, скверика, де він відпочиває і бачиться з Ірою, а також епізод із кімнатою вченого і проникненням туди Тасі творять цілісний простір, який характеризується камерністю і герметичністю. Ця камерність може бути зрозумілою для іншого вченого, водночас коли завісу „свята святих” привідкриває пересічний обиватель – Тася – вона не бачить нічого, крім безладу. Натомість доктор погано себе почуває в різних громадських місцях. У такий спосіб підкреслена профанність реального світу та простих людей, на відміну від світу „високого”, сакрального, в якому перебуває Серафікус. Це, власне, відповідає його саморозумінню, коли він цитує Сенеку після спілкування з людьми [1, с. 64].

Попри підкреслену віддаленість тексту від власне релігійних проблем, його заголовки, навіть якщо він задуманий автором як іронічний, глибоко сакральний. Помітні фізичні дані не переконували в реальності існування доктора навіть його творця [1, с. 37], навпаки, в ньому було щось від „хімер, маячні, ілюзії” [1, с. 38]. Серафими у християнстві – ангели найвищого рангу. Увесь твір слугує для підтвердження „серафічності”, тобто святості доктора, його піднесеності над земним, а в розмові з Вер він і сам проголошує себе серафічним, новим святим або ж святим нового часу [1, с. 87]. Для Вер ця святість полягає в його аскетизмі. Варто зазначити, що в середньовічній традиції слово „доктор” спочатку мало радше оцінне, ніж рангове значення, а до нього могли додаватися різні означення. „Серафікус” – одне з них. У нашому розумінні, намагання Комахи і, відповідно, прагнення його креатора, В. Петрова, було створити трансформований образ юродивого в новій літературі й новій реальності. Зрозуміло, що місце для „традиційного” аскета-дивака в секуляризованій літературі знайти було важко, але цей феномен, як ідеальний, привертав увагу. Науковці давно акцентують на „Докторі Серафікусі” як на романі нездійснених (і нездійсненних) намагань, проте саме у своєму не-діянні Комаха досягає високого рівня. І для інших персонажів, і, можливо, для багатьох читачів життя доктора вимагає коректи, однак саме в цій конroversійній юродивості проявляється його елітарність. Навіть недовомлені стосунки з Корвиним та Ірцею підтверджують цю думку. Р. Каюа підкреслює притягальну силу сакрального, яке водночас спроможне легко знищити кожного, хто наблизиться [8, с. 154]. І справді, незважаючи на відстороненість Комахи від людей, він з першої зустрічі полонить Корвина, Ірцю, Вер, навіть Тасю; і в долю кожного з цих героїв

привносить певне сум'яття чи навіть руйнування, як у ситуаціях із нареченою та дівчиною Корвина.

Потяг до святості, зважання на піднесеність аскетичного подвигу і прагнення його здійснити традиційно вважалися одними зі шляхів наближення до Абсолюту (поряд із медитативною практикою, йогою і т. д. у східних релігійних традиціях). Такі люди завжди викликали подив та шану, сприймалися як релігійна та суспільна еліта. Серафікус сам каже, що в нього є думка стати старцем, злидарем [1, с. 86]. Важко однозначно судити про прагнення Комахи поєднатися з Чимось конкретним, проте його аскетичність – далеко не лише засіб стилізації способу життя вченого. Це також втеча від світу, вихід за межі людського, тобто звільнення від решти людей. В. Домонтович подає окремий опис життя Серафікуса, де персонаж постає лояльною до ідеологічної ситуації людиною, „попутником”, який погоджується з усіма; а також учителем, який не має учнів. Під таким кутом зору інші прояви його існування, приватний та інтелектуальний, продиктовані підсвідомим прагненням компенсації за „гріхи”. Загалом, модерна проза 20–40-х рр. – оскільки зосереджена на внутрішньому світі людини, яка багато часу проводить не „тут”, в реальному житті, – дуже часто передбачає існування іншої, вищої дійсності.

Характерна ознака модерністичної прози – перегляд постулатів традиційної моралі. Але вона в Західній культурі значною мірою являє собою продукт релігії, а отже, пов'язана з вірою в сакральне, святе, і саме воно є стримуючим фактором для більшості людей. Втрата святого призводить до зміни всієї парадигми існування, як це зобразив В. Підмогильний в оповіданні „Старець”. Потребуючий допомоги жебрак є традиційним образом у релігійних текстах. Він наділений сакральним статусом, для нього у майбутньому приготоване Небесне Царство. Вчинки „доброго самарянина” і „священника” лежать в основі сюжетів багатьох притч. В. Підмогильний, описавши життя „дна”, чи не вперше провів аналіз мотивації і того, хто допомагає, і того, хто обходить стороною, і самого жебрака. З усіх персонажів лише віруюча бабуся відповідає традиційним „церковним” уявленням, вона намагається здобути спасіння, решта ж, включно із самим прохачем, – жорстокі циніки, люди без принципів.

Порушення межі дозволеного, яким так цікавилися митці першої половини ХХ століття, – це результат проблематизації віри, викристалізованої у працях Ф. Ніцше. Найчастіше свідомий переступ припустимого спостерігаємо в діяльності персонажів творів, які власними вчинками поборюють традиційну мораль і витворюють нову – правила життя „надлюдини”. Польська дослідниця рецепції Ф. Ніцше в літературі Марта Копій говорить про віталістичну, люциферично-діонісійську реабілітацію Христа [12, с. 98] у творах письменників-адептів Ф. Ніцше. Вважаємо, що це явище типово і для української літератури. Навіть в одному тексті можна простежити еволюцію від заперечення Бога, сумніву в його існуванні до формування власної віри і творення свого бога, який може мати риси

як Христа, так і Диявола. Авторські теософії й таких богів створили письменники М. Хвильовий, В. Підмогильний, В. Винниченко. В життєвих ситуаціях, які вони моделюють, традиційні Бог і мораль уже не можуть допомогти, натомість появляється нове сакральне, а отже, нова віра й новий бог. При цьому митці дбають не лише про духовне відродження (чи переродження) окремої людини, але такою ж мірою цілого народу чи навіть цивілізації, як-от у „Сонячній машині” В. Винниченка. Найяскравішим зразком „люциферичної вітальності” є, мабуть, „Записки Кирпатого Мефістофеля” згаданого автора. Починаючи від заголовка, прізвиська головного персонажа, письменник послідовно вибудовує псевдосакральний світ свого героя, в якому принципово немає місця християнству. Так само мефістофелями, однак значно трагічнішими, є персонажі творів В. Підмогильного та М. Хвильового. До набуття надприродних, надреальних сил прямує Серафікус, проте іншою дорогою. За спостереженнями Р. Каюа, у релігійній практиці той, хто в реальному світі намагається обмежити себе й не вчиняти дій, які йому доступні, отримує за це еквівалентну відплату в містичному світі у вигляді надможливостей [8, с. 159].

Сакральне активно використовується у прозі і на мікрорівнях із метою створення додаткових підтекстових значень. Так, неоднозначне ставлення Миколи Хвильового до питань віри зумовило своєрідне використання сакральних символів, які творять різноманітні підтексти. „Ми в класі в Бога не віримо, а вдома віримо” [5, с. 117], – кричать учні в оповіданні „На глухім шляху”. Протиставлення сакрального і профанного топосів очевидне, проте який з них який, може для себе вирішити читач, саме він стоїть перед проблемою вибору шляху. Для віруючої людини дім як сакральний простір залишається останнім осередком духовності, яка стоїть на сторожі збереження ідентичності. В інших випадках образ автора, ближчий до ліричного „я”, постулює власну нову віру, використовуючи сакральні поняття християнства: „це nota bene до моєї віри: ... сонце підводиться на сході” [5, с. 113] (використання слова „віра” атеїстом вживається для заперечення механістичності нової ідеології; збіг, що сонце сходить із того ж боку, звідки прийде нове азіатське відродження, набуває виразних містичних ознак, тобто ратифікується на вищому рівні істинності). Героям оповідання хочеться до мавзолею поклястися „дідусеві”, що збудують соціалізм [5, с. 105] – пряме запозичення з обітниць, які дають у церкві перед Христом віруючі. Автор використовує і біблійні образи: „я виходжу на новий шлях і мені радісно, поперед мене горить зоря, як і колись горіла” („Редактор Карк”) [6, с. 144] – це алузія на зорю, яку бачили три мудреці при народженні Ісуса. „Ти здібний зненавидіти своїх ближніх” [5, с. 223], запевняє Аглая Карамазова – слово „ближній” вживається у біблійному контексті, тому означає саме ситуацію „перемоги” над заповіддю про любов до ближнього, слугує засобом творення образу „нової” людини. Водночас до Карамазова промовляє Богородиця;

героїня „Сентиментальної історії” відшукує образ і молиться до нього; в „Арабесках” є слова: „Тоді знову помолюся, щоб Боженька зробив мене генієм” [6, с. 305], щоби написати про революцію „у віки”. Це звернення перегукується із середньовічними уявленнями про богонатхненність письменника, його залежність від волі Божої, а отже, герой виставляє себе у стосунку до тексту лише медіатором, сам же твір є насправді словом Божим, тобто „високою” літературою.

Як бачимо, нові культурні віяння, під вплив яких потрапило модерне українське суспільство, змушували шукати й нове священне або захищати старе, адже, як швидко виявилось, для побудови чи збереження автентичності й індивіда, і народу необхідна віра. Українська модерна проза – один із важливих засобів формування такої нової віри. Водночас використання сакрального постає ознакою, спричиняється саме до творення інтелектуальної літератури, яка характеризується багатозначністю і нетривіальністю, оскільки нетривіальними є властивості сакрального, які воно привносить у текст. Це дозволяє говорити, що однією із суттєвих ролей сакрального незалежно від способу його прояву в художньому творі є надання тексту специфічного „високого”, елітарного звучання. Врахування цього вияву – продуктивна інтерпретаційна настанова в дослідженні художньої літератури.

1. *Домонтович В.* Вибрані твори / В. Домонтович ; вступ. ст., упорядкув. В.П. Агєєвої. – К. : Книга, 2008. – 360 с. – [Твори укр. емігрантів].
2. *Набитович І.Й.* Категорія *Sacrum* у художній прозі ХХ-ХХІ століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філологічних наук : спец. 10.01.06 „Теорія літератури” / І.Й. Набитович. – Львів, 2009. – 39 с.
3. *Підмогильний В.П.* Місто. Роман. Оповідання / В.П. Підмогильний. – К. : Дніпро, 2004. – 384 с.
4. *Узунколева А.В.* Топоси сакрального в художній прозі Миколи Хвильового : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філологічних наук : спец. 10.01.01 „Історія літератури” / А.В. Узунколева. – Кіровоград, 2009. – 22 с.
5. *Хвильовий М.* Я (Романтика): Вибрані твори: Для ст. шк. віку / М. Хвильовий. – К. : Веселка, 1993. – 271 с.
6. *Хвильовий М.* Твори : у 2 т. / М. Хвильовий // Поезія. Оповідання. Новели. Повісті / упоряд. М.Г. Жулинського, П.І. Майданченка ; передм. М.Г. Жулинського. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 1. – 650 с.
7. *Яньон М.* Проект фантазматичної критики / М. Яньон // Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина ХХ – початок ХХІ ст. / упоряд. Б. Бакули; за заг. ред. В. Моренця; пер. з польськ. С. Яковенка. – К. : Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. – С. 371–393.
8. *Кайуа Р.* Миф и человек. Человек и сакральное / Р. Кайуа ; пер. с фр. и вступ. ст. С.Н. Зенина. – М. : ОГИ, 2003. – 296 с.
9. *Торчинов Е.* Мистический опыт и метафизика (к постановке проблемы). – Режим доступа к статье : http://www.jnana.ru/workbook/torchin_mist.html.

10. Ушакова О.М. Проблема взаимодействия религии и культуры в критике Т.С. Элиота / О.М. Ушакова // Вестник Тюменского государственного университета. – 2006. – № 1. – С. 10–21.
11. Щеглик М.В. Концептуальная интерпретация природы политического мифа как формы священной мифологии / М.В. Щеглик // Вестник Бурятского государственного университета. – 2009. – № 6а. – С. 326–332.
12. Koryj M. Friedrich Nietzsche w literaturze i publicystyce polskiej lat 1883-1918. Struktura recepcji / M. Koryj. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2005. – 288 S.

Аннотация

Изложена гипотеза о том, что использование сакрального в прозаических текстах может быть признаком элитарной литературы. Доказывается, что сакрально маркированные тексты, в том числе проза с подчеркнута глубоким духовным содержанием, являются разновидностями „высокой” литературы, так как представление о святости, неприкосновенности и недоступности, характерные для сакральных текстов, переносятся и на другие произведения, озаменованные сакральным.

Ключевые слова: сакральное, элитарная литература, пространство, символ, мораль, вера, В. Домонтович, Н. Хвилевой, В. Пидмогильный.

Summary

In the article it is pulled out a hypothesis that the use of sacrum in prosaic texts quite often can be the sign of elite literature. It is proved that sacred marked texts, including prose underlined by deep spiritual maintenance, is one of the varieties of „high” literature, however notion about holiness, inviolability and inaccessibility typical for sacred texts is transferred on other works signed by sacred.

Key words: sacrum, elite literature, space, symbol, morality, faith, V. Domonvovich, M. Khvylovyj, V. Pidmogylnyj.

Стаття надійшла до редколегії 8.10.2010 р.